

Rácz Szilárd¹

Erdély, Partium és Bánság városainak fejlődése és pénzügyi funkciói a dualizmusban

ABSZTRAKT: Jelen tanulmány folytatása annak a történeti földrajzi vizsgálatnak, amelyet előző írásunkban (Gál–Rácz, 2014) közzeltünk a szabadkai Regionális Tudományi Társaság legutóbbi ünnepi kötete alkalmával. Akkor a Vajdaság pénzügyi funkcióit és azok hatását mutattuk be a városhálózat, a városi funkciók és hierarchia, a helyi bankok pénzügyi földrajzi és gazdaságtörténeti vonatkozásában. Most Bánság, Partium és Erdély városfejlődése, dualizmus kori modernizációja áll a fókuszban.

KULCSSZAVAK: urbanizáció, városhálózat, városi funkciók, hierarchia, helyi bankok, pénzügyi földrajz, gazdaságtörténet, dualizmus, Erdély, Partium, Bánság

Bevezetés

A századforduló Magyarországot tekintve általánosan elfogadható az az álláspont, hogy az urbanizáció több forrásból táplálkozott. Néhány helyen a mezőgazdaság, de az igazán dinamikus városokban a gazdaság motorjának számító ipar és a szolgáltatások – különösen a kereskedelem, valamint a pénzügyi szektor – fejlődése serkentette leginkább a városfejlődést (Gyáni, 1995).

A pénz- és hitelrendszer fejlődése nemcsak serkentette a gazdaság, az iparosodás fejlődését, de jelentős szerepet is játszott a városfejlődésben. A bankrendszer regionális és városfejlődésre gyakorolt hatáselemzése már a dualizmus időszakában is lehetséges, mert a századfordulón hazánk egy jól vizsgálható (könnyen hozzáférhető helyi és területi statisztikai adatokkal bíró), európai szintű pénzügyi rendszerrel rendelkezett. A múlt század végi hazai urbanizáció szoros kapcsolatban állt a modern bankrendszer fejlődésével. Ennek egyik oka, hogy a korabeli bankrendszernek lényegesen nagyobb volt a jelentősége a helyi gazdaságfejlesztésben, mint napjainkban. A bankok közvetítő szerepe általánosságban véve is erősebb volt a dualizmus időszakában Európa keleti részén, mert a megkésett fejlődés következtében a modernizációhoz szükséges tőke biztosítása elsősorban a pénzügyi rendszeren keresztül történt. A korabeli pénzügyi tevékenysége nem korlátozódott kizárólag a pénzügyi szférára, szerepük igen fontos volt a gazdaság fejlesztésében, például iparvállalatok alapítása, működtetése terén. A pénzügyi rendszer és a területi fejlődés

1 Rácz Szilárd, tudományos titkár, MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, titkár; Magyar Regionális Tudományi Társaság, Pécs

dés között a mainál szorosabb volt a kapcsolat. A nagyobb helyi és regionális bankok más ágazatokhoz, intézményekhez képest jelentősebb területi hatókörrel, illetve nagyvárosi dinamizáló erővel, funkcióval bírtak. A dualizmuskori bankhálózatban a helyi alapítású pénzügyintézetek domináltak, helyi társadalmi szerepvállalásuk, városépítő, mecénási tevékenységük emiatt sokkal intenzívebb volt, mint napjainkban. Az 1910-ben fennálló 4425 hitelintézetnek csak 5,7 százaléka volt budapesti székhelyű, de a tőkeerő és a bankműveletek döntő hányada már akkor is a tizenöt budapesti nagybankban koncentrált (Gál, 2009).

Miért és hol válhatott a hitelrendszer a hazai városfejlődést dinamizáló ágazattá, hogyan függött ez össze az urbanizációval és a modernizációval, azt a következőkben a teljesség igénye nélkül az erdélyi, partiumi és bánági városok példáján keresztül mutatjuk be. Ennek során támaszkodunk Gál Zoltán munkáira, aki a századelő városhálózatát a városok pénzügyintézeti funkciói alapján elemezte. 1909-ben Magyarországon 3458 településen működött valamilyen típusú pénzügyintézet. Bank vagy takarékpénztár 868 településen volt. Az elvégzett számítások alapján pénzügyintézeti vonzásköre 175 településnek volt, amelyek a könnyen azonosítható módon négy hierarchikus csoportba rendeződtek. A legjelentősebb regionális bankközpontok – a fővárost követő húsz legnagyobb pénzügyintézeti centrumot számba véve – a legdinamikusabban fejlődő városok voltak. Földrajzilag Győr, Szombathely, Székesfehérvár és Pécs a Dunántúl sűrű településhálózatú gyűjtőpontjaiban helyezkedett el, míg Miskolc, Szatmárnémeti, Nagyvárada, Debrecen, Temesvár, Arad, Szeged, Szabadka, Újvidék az Alföldön, pontosabban inkább annak peremén. A többi országrészben csak egy-két szigetyszerűen kiemelkedő regionális bankközpont alakult ki: Felvidéken Pozsony és Kassa, Erdélyben Nagyszében, Kolozsvár és Brassó; Horvátország esetében Zágráb és Fiume (Gál, 1998b). A jelentősebb központok mellett azonban a nagyszámú fióknyitás, -alapítás hatására egyrészt mikroközpontok alakultak ki (pl. Eszék), illetve a horvát területek váltak a legjobb pénzügyi szolgáltatási ellátottsággal rendelkező országrésszé (Kovács, 2014). A fenti városlista alapján a pénzügyi szektor területi koncentráltsága tükrözte a városhierarchiával és annak térbeli konfigurációjával (külső és belső gyűrűs városrendszerrel) való szoros kapcsolatát. A peremhelyzetű országrészek fejlettsége elmaradt a központi területektől, de utóbbiak esetében a leggyorsabb növekedést nem a fejlettebb nyugati (dunántúli), hanem a keleti (Alföld peremi) városokban regisztrálták (Gál, 1998b).

A városi modernizáció meghatározó tényezői

Erdély a történeti Magyarország egyik legkarakteresebb nagyrégiója. Bár a tradicionális bástyájaként emlegették a korabeli Magyarországon, de korántsem volt egységesen „fejletlen” terület, a tradicionális gyökerek konzerválása mellett megjelentek a modernizációs fejlődés nagyvárosi/városi szigetei is. A Partium ezzel szemben egy dinamikusan fejlődő „köztes” területnek tekinthető. Az urbanizációs fejlődés Erdély és a Tiszántúl határvonalán kialakuló összefüggő városi övezetben jelentős dinamikát mutatott. Arad, Temesvár és Nagyvárad a vásárvonal dinamikusan fejlődő regionális centrumaiként jelentős szerepet játszottak a modernizáció terjesztésében. A partiumi városi övezet elhelyezkedésének érdekessége, hogy szinte leképezése a középkori vásárvonalnak.

A dualista Magyarország tájfelosztásáról, térszerkezetéről több jelentős mű született a 20. század folyamán, a gazdasági fejlődés alapú régiófelosztásról azonban csak a rendszerváltozást követően kezdtek – jobbra geográfusok – értekezni (*Frisnyák*, 1996a; *Tóth*, 1997; *Beluszky*, 2000; *Süli-Zakar–Csüllög*, 2003), amely eredményeket később felülvizsgálták (*Beluszky*, 2008; *Süli-Zakar–Csüllög*, 2010), illetve szintetizálták (*Gulyás*, 2013).

Beluszky Pál különböző mutatók komplex alkalmazásával meghatározta az ország modernizációs zónáit, és kísérletet tett a magyarországi modernizáció térszerkezetének meghatározására régiók és csomópontok (gócvárosok) lehatárolásával. Ebben a meghatározásban a Partium, illetve a szorosan hozzákapcsolódó tiszántúli részek a számottevő modernizációval jellemezhető, míg Erdély a tradicionális, alig modernizálódó régiók közé került. A Szatmár vármegyétől Biharon át Temes vármegye déli határáig húzódó köztes területet nemcsak egyes részeinek a történeti Partiumhoz való tartozása, de a modernizációban elfoglalt hasonló helyzete is egy régióba sorolta, bár a természeti viszonyok, a településhálózati múlt, a gazdasági jelleg és a társadalmi összetétel alapján meglehetősen heterogén ez a terület. Mindez a modernizációs folyamatok előrehaladásában is megmutatkozott. A két legdinamikusabb, kifejezetten polgárosodó-modernizálódó regionális központtal rendelkező Temes és Arad vármegyék a modernizációs folyamatban előkelő helyet foglaltak el, a modernizációs rangszámok (14, 21) alapján a modernizálódott régiók megyéi közé is tartozhatnának, míg Bihar modernizációs értékeit többnyire Nagyvárad emelte közepes szintre, a megyék rangsorában a 38. helyre. Bihar nyugati területei az alföldi modernizációs területhez, míg keleti részei leginkább az erdélyi tradicionális zónához tartozónak tekinthetők. A partiumi megyék közül Máramaros analfabetizmus- és fajlagos betétállományi mutatói a legrosszabbak az országban, hasonlóan sereghajtó Szilágy megye a korabeli gyáripari keresők arányát tekintve. A vármegyék (a horvátországiakkal együtt összesen 72) összesített moder-

nizációs indexeinek rangsorában Máramaros a 65., Szilágy megye a 63. helyezést érte el. A mostoha agráradottságok mellett az említett megyék szerény városodása, az iskolázatlan nemzetiségi tömegek nagy száma is szembeötlő volt. Az urbanizációs fejlődés azonban e közttes régió összefüggő városi övezetében bontakozott ki legnagyobb mértékben. A vásárvonal néhány dinamikusan fejlődő regionális centruma az országrész pénzügyi-kereskedelmi és ipari központjaként jelentős szerepet játszottak a modernizáció regionális terjesztésében. A főváros jelentős mértékben megnövekedett gazdasági vonzását a tőke és egyéb erőforrások helyben történő koncentrálásával viszonylag sikeresen ellensúlyozták, lassan ellenpólus-városaiá fejlődve (*Beluszky*, 2000).

A vásárvonal Teleki Pál szerint egy olyan átmeneti zóna, amely összeköt szomszédos tájakat, jellemzőit pedig alapvetően meghatározzák a tájak között kialakult gazdasági kapcsolatok. A vásárvárosoknak döntő szerepük volt abban, hogy a belső medencarendszer és a környező hegységek jól működő gazdasági rendszere kialakuljon. E városok kedvező pozícióit a városhálózaton több tényező – népsűrűség, népességnövekedés, közlekedés-földrajzi helyzet, kiemelkedő agrárgazdasági jelentőség – is aláhúzza (*Teleki*, 1923). A vásárvárosok közül a legnagyobb dinamikát az Alföld peremén, az erdélyi-tiszántúli határvidéken, az északi hegykeret déli szegélyén kialakult városok mutatták, amelyek a térség modernizációs centrumaiként funkcionáltak (*Frisnyák*, 1996b). E jelenség egyfelől azzal is magyarázható, hogy egy országos viszonylatban fejletlen térség növekedési gócaiként nagyobb szerep hárult rájuk a modernizáció nagytérségi terjesztésében, mint az ország fejlettebb nyugati régióiban, illetve Erdélyben a vásárvárosokra. Másfelől a keleti régió vásárvárosai felértékelődött földrajzi helyzetüknek, a balkáni és kelet-európai országokkal folytatott külkereskedelemnek is köszönhetően közvetítő szerepükből adódó gyorsabb fejlődésüket.

A kelet-magyarországi városi övezet innovációs centrumai a régió gazdasági térszerkezetében már a 14–17. században kialakult vásári övezet tradicionális piacközpontjai voltak, így pótlólagos helyzeti energiákkal, számottevő vonzáskörzettel és gazdasági funkciókkal bírtak. A vásárvonal gyorsan iparosodó kereskedelmi központjai a pénzintézeti innovációk elterjesztésében az egész keleti régióban éreztették hatásukat. A pénzintézeti szempontú rangsor csúcsán elhelyezkedő városok – Arad, Temesvár és Nagyvárad – szerepe saját periferikus régiójuk fejlesztésében lényegesen nagyobb volt, mint az ország többi nagyvárosának (*Thirring*, 1912). A kelet-magyarországi nagyvárosi fejlődés a kiegyezést követően felgyorsult. Az Alföldön szórta elhelyezkedő, főképp agrárkereskedelemben érdekelt mezővárosok, folyó menti piacközpontok szerepnövekedését jelezte a szabad királyi városokét is felülmúló népességnövekedésük (*Bácskai-Nagy*, 1984). A 19. század végére az urbanizáció felgyorsulása, a kiépülő vasúti hálózat jelentős szelekciót eredményezett a

központok között, amelynek következtében elsősorban a vásáröv centrumai váltak vasúti csomópontokká, majd gyáripari funkciókkal is bővültek. A vasútépítés hatására alapvetően megváltoztak a mezőgazdaság feltételei, így azok az alföldi városok – Arad, Nagyvárad, Temesvár, Szatmár, Debrecen – modernizálódtak erőteljesen, amelyek gazdaság szerkezete is átalakult (*Vörös*, 1973). A vásáröv városfejlődésének valódi gazdasági gyökerei, a gazdaság átalakulása a kortársak számára is nyilvánvaló volt: Arad „nagy kiterjedésű termékeny határának, élénk és kiterjedt kereskedelmének, iparának, valamint nagy forgalmú pénzügyeinek köszönheti a város, hogy fejlődésre való hajlandósága csak a préri közepén nekilendült amerikai városokéhoz hasonlítható” (*Arad vármegye és Arad Sz. Kir. Város monográphiája*, 1913: 71.). „A kapitalisztikus termelés Temesvárott is megvetette lábát, s a város példája az ipar és kereskedelem mintaszerű városfejlesztő hatásának” (*Lendvai*, 1908: 49.). Magyarország keleti részén az industrializáció azokban a vásárövi centrumokban tudott fejleszteni erővé válni, ahol az ipar a többi ágazatokhoz hasonló súlyú funkciót jelentett. Az ipari fejlődés, vállalat alapítás jelentős mértékben a helyi bankok segítségével történt, így e városok jelentősége növekedett a településhálózatban (*Beluszky*, 1990). Egyes kelet-magyarországi vállaltok – például az aradi szeszgyár és a temesvári cipőgyár – országos viszonylatban is a legnagyobbak voltak. A modernizációs szerep fontosságát olyan innovációk jelezték, mint az aradi autógyárban hazánkban elsőként elindult buszgyártás, vagy az európai kontinensen az elsők között Temesváron megjelent közvilágítás. Számottevően modernizálódott a városi infrastruktúra és a városok belső szerkezete, a városközpontok egyre urbánusabb megjelenésűek lettek (*Szász*, 1992).

Erdély nemcsak domborzatilag, de közjogi helyzetét (Székelyföld, Szászföld), gazdasági, nemzetiségi, társadalmi és településszerkezetét tekintve is elkülönülő egységekre osztható. A modernizációs index (*Beluszky*, 2000) átlagértékei mögött is megfigyelhető differenciák mutatkoztak, amelyet a viszonylag fejlett területek, illetve helyi társadalmi kiváltságörzése, a tradíciók fenntartására irányuló törekvése még tovább színesített. Erdély 16 megyéje közül hét (Hunyad, Alsó-Fehér, Torda-Aranyos, Kis-Küküllő, Fogaras, Udvarhely és Szolnok-Doboka) a modernizációs indexek alapján az országos rangsor végén helyezkedett el, de Beszterce-Naszód, Maros-Torda, Csík és Nagy-Küküllő modernizációs szintje is átlag alatti volt. Ugyanakkor a szászok lakta Brassó és Szeben megyék modernizációja – a szász tradicionalizmus és konzervativizmus ellenére is – messze az erdélyi átlag felett mozgott. A Brassó megyei modernizációs indexben természetesen Brassó városának a kis lélekszámú megyén belüli dominanciája is megmutatkozott, mindenesetre a megye a legtöbb fejlettségi mutató tekintetében az ország első tíz vármegyéje között volt. Kolozsvár, annak ellenére, hogy az ország egyik legjelentősebb regionális centruma, Budapest ellenpólusvárosa volt, ami jelentős modernizációs és urbánus

fejlettséggel társulva sem tudta megyjét a közepesnél magasabb fejlettségi szintre emelni, jelezvén, hogy a megye rurális térségei Torda-Aranyoshoz és Szolnok-Dobokához hasonló pozícióban voltak. Mindez azt mutatja, hogy a kiemelkedő erdélyi modernizációs centrumok – Kolozsvár, Brassó és Nagyszeben –, valamint a tradicionális vidéki térségek közötti fejlettségi differenciák Magyarország magterületeinél sokkal nagyobbak voltak, továbbá a táji tagolódást a nemzetiségek modernizációs tagolódása is befolyásolta szász, magyar (székely), román sorrendben.

Erdélyben, a korabeli statisztikai kiadványok nevezéktana szerint az ország Királyhágón túli részein egy sor nagy múltú, jelentős számú polgársággal rendelkező és urbanizált külsejű város létezett a századfordulón. Az erdélyi város és városi kultúra hagyományosan magyar, illetve német (szász) jellegű volt. A régió egészének gazdasági-társadalmi elmaradottsága azonban tükröződött a városhálózat mennyiségi mutatóiban is; Székelyföldön, a két Küküllő, Szilágy, Szolnok-Doboka és Hunyad vármegyékben a lakosság egytizedét sem érte el a városlakók aránya. Az erdélyi városhálózatnak jelentős középkori előzményei voltak, ám a századfordulón még csak a modernizációs fejlődés kezdetén járó agrárregióban az urbanizáció elég szerény eredményeket tudott felmutatni. Kivételt Kolozsvár, Marosvásárhely és a Szászföld (Királyföld, Barcaság) városai képeztek, s különösen ez utóbbiakban a „falakon belüli” városi élet egyes elemeinek (városkép, foglalkozási szerkezet, városi tradíciók, viszonylag tehető városi lakosság) fejlettsége sajátos ellentmondásban volt az archaikus agrártermelést folytató, kevés számú és kis népességű várost fenntartó, a polgárosodás kezdetén álló régió általános fejlettségi szintjével (*Beluszky, 1990*).

Erdély, Partium és Bánság pénzügyi szerepköre

Bankrendszerünk egyik fő jellemzője az ország gazdasági fejlettségét tekintve a hitelintézeteknek rendkívüli nagy száma volt. A banksűrűség terén, a takarékpénztárak beszámításával Magyarország a magas sűrűségű európai országok kategóriájába került a századfordulón (*Tomka, 1999*). A magas bankhálózati sűrűség, illetve a bankrendszer kiemelt gazdasági szerepe azonban nem jelentette egyben a rendszer kifogástalan működését is. Az intézetek sok helyütt szükségtelenül nagy száma jelentősen rontotta a bankrendszer méretgazdaságosságát. Ez még inkább jellemző volt a megkésve modernizálódó régiókra, így különösképpen Erdélyre. Több magyarországi régióval, például a stagnáló Felvidékkel (*Gál, 1998a*) ellentétben azonban mind Erdély, de különösen a regionális centrumokkal jobban ellátott átmeneti zóna térsége a pénzügyi innováció terjedésében egyértelmű növekedési tendenciát mutatott (*Gál, 1997*). A modern bankrendszer születése Erdélyben csakúgy, mint Ausztria–Magyarországon a 19. század negyvenes–hatvanas éveire esett, s az ugrásszerű változás a kiegyezéssel következett be (*Gál, 2009*). Az első igazi pénz-

intézet Magyarországon éppen az erdélyi szászok által 1835-ben alapított Brassói Általános Takarékpénztár volt (*Egry*, 2005). A modern hitelrendszer megteremtésével az 1850-es években a régió belül is korábban térben és társadalmilag zárt, lokális hitelrendszereket fokozatosan felváltotta az intézményesült bankrendszer. A pénzügyintézeteknek Magyarországon is több, szervezetenként, területileg, üzletvitelük és funkcióik alapján elkülönülő csoportja alakult ki. A tőkeszegény erdélyi és partiumi körülmények között a bankalapítás célszerű és lehetséges módja a kis összegű megtakarításokat összegyűjtő takarékpénztárak alapítása volt, majd később a részvénytársasági formában való működtetés teremtette meg az alapításhoz és a működéshez elengedhetetlen sajáttőkebázist. Az első takarékpénztárak is az innovációs övezet regionális központjaiban Aradon (1840), Nagyszebenben (1841), Temesvárott (1846) és Nagyváradon (1847) kezdték meg működésüket. A hitelintézeti hálózat gerincét a részvénytársasági alapon működő kereskedelmi bankok és az 1870-es évektől lényegében kereskedelmi bankká átalakuló takarékpénztárak alkották, amelyek a legtőkekeesebb intézményeknek számítottak. A kiegészítést követően az első bankok Temesváron, Nagyváradon, Nagyszebenben és Brassóban kezdték meg működésüket, de kissé megkésve Kolozsvárott (1868), Marosvásárhelyen (1870), Szatmárnémetiben (1873), Máramarosszigeten (1873) és Besztercén (1874) is új intézeteket alapítottak. A székelyföld városaiban is csak a kiegészítés után indult meg az alapítási láz. Az első pénzügyintézet Székelyudvarhelyen, illetve Kézdivásárhelyen alakult 1873-ban, majd ezt követte 1876-ban a sepsiszentgyörgyi Háromszéki Takarékpénztár, de a Csíkszeredai Takarékpénztár jó évtizedes késéssel csak 1883-ban kezdte meg működését. A századfordulóra ellenben már a kisebb települések (Petrozsény, Szászváros, Gyergyószentmiklós, Dés, Erzsébetváros) szintjén is megindult a hitelintézetek alapítása (*Tormay*, 1913).

A pénzügyintézetközpont-nagyvárosok funkciói

A következőkben a területi korlátok figyelembevételével röviden bemutatásra kerülnek Erdély, Partium és Bánság azon nagyvárosai, amelyek pénzügyintézeti fejlődésük szempontjából is kiemelendők.

Kolozsvár erdélyi viszonylatban kiemelkedett különösen gyors fejlődésével. A város a Királyhágón túli részek központjaként jelentős vonzásterülettel bírt, kereskedelmi szerepét kedvező fekvésének köszönhette (az Erdélyi-medence központjában, a közeli Alföldhöz kapcsolódó közvetítő szereppel), jelentős nagyregionális – elsősorban adminisztratív és szellemi (*Kelemen–K. Fodor*, 1902) – funkciói voltak, amelyek városfejlesztő potenciált jelentettek és sok tekintetben Budapest után a második legjelentősebbnek számítottak. Ipari és pénzügyintézeti funkció ennél kisebb jelentőségűek voltak, amin a gyors városnövekedés némiképp javított (*Bulla–Men-*

dől, 1947). A pénzüintézetek száma Temesvárnál és Nagyváradnál kevesebb, de az ipari és kereskedelmi funkciókhoz képest bőséges volt (23), ami a tőkeforrások szétforgácsolódásához és a jelentősebb helyi ipari kezdeményezések elmaradásához vezetett (*Gidófalvy*, 1909). Kolozsvár pénzüintézeti szerepkörét korlátozták a térség fejlett pénzügyi központjai is, elsősorban Erdély déli részén. Ezt a kiépülő vasúthálózat is kedvezőtlenül befolyásolta (*Beluszky*, 1990). Erdélyben a jelentős számú szász és román lakosság miatt is mérsékeltebb volt a nagytérségi kisugárzó szerep.

Nagyszében több szempontból is sajátos város a pénzüintézeti központok között. Pénzüintézeteinek összesített vagyona Budapest és Zágráb után a harmadik legnagyobb volt az országban, banki jelentőségtöbblete alapján a hetedik legfontosabb város volt (*Thirring*, 1912). Ezek a pénzügyi szektor kifejezetten erős szerepére utalnak abban az időszakban, amikor a város – például a vasútépítések miatt – már kezdte elveszíteni közigazgatási és gazdasági funkcióinak egy részét. Bár voltak példák a szász céhes iparból kiemelkedő modern ipari ágazatok kialakulására, azonban az osztrák ipar versenye, illetve Havasalföld bontakozó ipara elnyomta azokat. A kortársak által „erdélyi Nürnbergnek” is nevezett város régies jellegét modernizálódása ellenére is megőrizte. A szász polgárság azonban vagyona, hagyománya és szorgalma, valamint némi állami segítség révén tovább őrizte történelmileg kialakult pozícióinak egy részét (*Szász*, 1986). A városi modernizálásban nagy szerep jutott a nemzetiségi elv alapján erősen önállósodott (bezárkózódó), a magyar és a kialakuló román pénzüintézeti hálózattól majdnem teljesen függetlenül működő szász hitelszervezetnek (*Egyed*, 1981; *Egry*, 2005). A konzervatív üzletvezetés és az elavult vagyongazdálkodási technikák nem voltak alkalmasak a jelentős tőkemennyiség mobilizálására, kereskedelmi vagy iparbanki szerepkör kialakítására. A modern ipari vállalkozásokba kihelyezett tőkék csak minimálisan részesedtek a banki forgalomból, a legmodernebb folyó- és csekkszámleüzet pedig szinte teljesen hiányzott. Nagyszében azonban (Brassóval együtt) a szászok lakta vidék banki központja maradt, országosan is kiemelkedő betétvonzó kapacitással (*Gál*, 1998b).

Marosvásárhely a banki mutatók alapján kialakított városhierarchia 25. helyén szerepelt. Az Erdélyi-medence peremén húzódó vásárvonal nem játszott az Alföldéhez hasonló szerepet a gazdasági fejlődés kibontakoztatásában (*Gál*, 2000), de Marosvásárhely kedvező adottságai miatt már a 14. században a székelyek vásárhelyévé vált. A Maros völgyében fekvő város Erdély egyik legjobb termőterületének és településekkel legsűrűbben benépesült vidékének gazdasági és szellemi központja volt (*Hankó*, 1896). Gyorsan fejlődő gyáripára elsősorban mezőgazdasági jellegű volt, de a megyei iparfejlesztő bizottság munkájának eredményeként a századfordulóra már működött kőolaj-finomító és tintaüzem is. Városképe Debrecenre emlékeztette a geográfust (*Bulla–Mendöl*, 1947). Marosvásárhely a hitelintézet-hiányos Székelyföld legfőbb pénzüintézeti centrumává vált, banki vonzáskörzete a város la-

kosságát hétszeresen meghaladó népességet vonzott, és ezzel az innovációs gócek sorában a legnagyobb vonzáskörzetet mondhatta magáénak (Gál, 1998b).

Brassó a 19. század közepéig az erdélyi szászok egyik legfontosabb központja volt, azonban a századelőre már magyar többségű, németek és románok által vegyesen lakott modern ipari várossá vált. Modernizálódása gyorsabb ütemű volt, mint Nagyszebené, mert a népesség etnikai összetételének megváltozásával Brassó hamarabb elvesztette a szász városok archaikus világának jellemzőit. Hagyományos, dél felé irányuló forgalmi szerepkörét a késői vasútépítés miatt átmenetileg elvesztette, de a századfordulóra már a „kétarcú Kárpát-medence” Brassón át ipari arcával tekintett a Balkán felé, hiszen ekkorra a régi egyszerű műhelyi ipar fejlett műszaki eszközökkel dolgozó nagyiparrá vált (*Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben*, 1901). A századelőn már több tucat gyártelep működött a város falai között: Erdély legmodernebb gépgyára, műtrágyagyár, olajfinomító, sörgyár, cukorgyár, valamint textil- és bútörüzemei is híresek voltak. Bár pénzügyi vonzáskörzete nem terjedt ki olyan nagy területre mint Nagyszebené – Brassó a banki mutatók alapján kialakított városhierarchia alapján a 31. helyen állt (Gál, 1998b) –, a város fejlettebb gazdasági és hitelintézeti struktúráját jelezte, hogy a passzív tőkefelhalmozás kisebb mértékű volt, s az ipari vállalkozásoknak köszönhetően a folyó- és csekkszámletek forgalma is gyorsan növekedett.

Arad kiemelkedő banki funkcióit egyrészt a város és vonzáskörzete gazdasági struktúrájának köszönhette, amely kedvező feltételeket biztosított a tőkeelhelyezés számára, másrészt a hatalmas tőkekoncentrációnak, amely egyszerre mutatta a helyi pénzügyi intézetek erős betétvonzó képességét és a külső tőkeforrások helyi gazdaságba történő sikeres becsatornázását. A modernizációs átalakulásban döntő szerepe volt az agrárkereskedelemben felhalmozott tőkének és a terménykereskedőkből kialakult polgárság vállalkozói stratégiájának, amely e tőkeforrásokat az ipari és kereskedelmi beruházások irányába csoportosította át (*Ottenberg*, 1901). A részvényesek többsége a város nagykereskedői és ipari vállalkozói közül került ki, de a környék nagybirtokosait is megtalálhatjuk az alapítók között. A bankok tevékenységi köre hamar kiszélesedett, egyre több intézet foglalkozott a hagyományos banki tevékenység mellett az ipari vállalatoknak nyújtandó rövid lejáratú hitelezéssel. E bankok már a nevükben is feltüntették az ipari, illetve a kereskedelmi jelzőt. Hamar kiépült a hatalmas forgalmat bonyolító ipari és kereskedelmi bankhálózat, ahol a helyi eredetű tőke mellett a külső forrásokból származó tőkék is elhelyezésre találtak. Az aradi és temesvári bankok már a századforduló előtt megkezdték érdekeltségi körük kiépítését. Arad bankjai a környező Csanád, Békés, Hunyad és Alsó-Fehér vármegyékre fejtettek ki jelentős vonzási erőt. Az alacsony hitelintézeti sűrűség és Arad hegemoniája miatt nem jött létre más fontosabb bankpiac, ezt a gyulafehérvári jegybanki fiлиálé aradi fiókhoz csatolása is mutatta (Gál, 2010).

Temesvár pénzügyi fejlődése hasonlóan dinamikus volt. Az alapító korszak termény-nagykereskedői, malom- és szeszgyártulajdonosai, a magánpénzváltók vállalkozó társaságai több hitelintézetet hoztak létre, és megalapították a helyi tőzsde funkcióját is ellátó Lloyd Társaságot is (*Lendvai*, 1908). Az Osztrák–Magyar Bank által követett fióktelepítési politikának köszönhetően minden fontosnak ítélt magyarországi kereskedelmi centrumban, így Temesváron már az 1850-es években, Aradon pedig 1879-ben fiókinézetet nyitott (*Kövé*, 1993). Temesvár bankjai főképp az ország déli részein építettek ki affiliációs kapcsolatokat, ennek is köszönhető a Bánát országosan is kiemelkedő hitelintézeti hálózati sűrűsége. Szinte minden településére jutott valamilyen hitelintézet, de ezek a temesvári bankok meghatározó szerepe miatt csak elenyésző forgalommal működtek (*Gál*, 2010).

Összegzés

A keleti országrészek nagyvárosainak innovációs centrumszerepe a pénzügyi funkciók tekintetében lényegesen nagyobb volt, mint más szolgáltatások szempontjából, vagy más országrészek központjaihoz viszonyítva. Pénzügyi funkcióikat tekintve a városok regionális, több megyére kiterjedő központként működtek, ezt erősítette az alsóbb szintű pénzügyi központok hiánya és a tőke iránti jelentős kereslet. E nagyvárosoknak fontos szerep jutott a kevésbé fejlett régiójuk modernizációjában. A gazdasági fejlődés, kiváltképp a pénzügyi szektor gyors ütemű fejlődése rányomta bélyegét a városok társadalmi és gazdasági elitjének összetételére is, a helyi alapítású bankok tisztségviselői jelentős befolyással voltak városuk és ezáltal tágabb térségük életére. A legdinamikusabban fejlődő városok pénzügyi vonzáskörzetüket más regionális funkcióikhoz képest jelentősebb mértékben kiterjesztették. E pénzügyi kapcsolatok a bankhálózat kiépítettsége okán intenzívek és szervezettek voltak.

A pénzügyi szempontból meghatározó nagyvárosok többsége abban a kelet-magyarországi térségben helyezkedett el, amit az Alföld keleti vásárvonalaként írhatunk le. Az Alföld és Erdély belső területei közt elfekvő, periferikus régiókat összekötő városvonal fontos modernizációs szerepet töltött be a korabeli városhálózatban. A keleti vásárvonal mentén kialakuló innovációs zóna városai, mint a dinamikus terjeszkedő tőkés gazdaság növekedési pólusai, a századfordulóra kibontakozó modernizáció hatására a szomszédos régióknál sokkal dinamikusabban fejlődő északkelet–délnyugati irányú városiasodott övezet gazdasági-kulturális központjaivá fejlődtek, amelyek civilizációs kisugárzása méretüknél is nagyobb jelentőségű volt. Ez a szigetszerű központok kisugárzásával valódi övezetté fejlődő térség éles kontrasztként különült el az alföldi magterületektől és a sajátos helyzetű Erdélytől is.

Irodalom

- Arad vármegye és Arad Sz. Kir. Város monográphiája.* Budapest. 1913.
- BÁCSKAI VERA–NAGY LAJOS 1984: *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BELUSZKY PÁL 1990: A polgárosodásunk törékeny váza – Városhálózatunk a századfordulón I. (Városhierarchia – vázlat, tényképekkel). – *Tér és Társadalom.* 3–4. sz. 13–56. o.
- BELUSZKY PÁL 2000: Egy fél siker hét stációja (avagy a modernizáció regionális különbségei a századelő Magyarországon). In: DÖVÉNYI ZOLTÁN (szerk.): *Alföld és nagyvilág. Tanulmányok Tóth Józsefnek.* Budapest, MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. 299–326. o.
- BELUSZKY PÁL (szerk.) 2008: *Magyarország történeti földrajza II.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- BULLA BÉLA–MENDÖL TIBOR 1947: *A Kárpát-medence földrajza.* Budapest, Országos Köznevelési Tanács.
- EGRY GÁBOR 2005: *Az erdélyi szászok pénzügyi rendszere és a szász nemzeti mozgalom kapcsolata a 19. században (1835–1914).* Budapest, ELTE BTK Történettudományi Doktori Iskola. (Doktori disszertáció).
- EGYED ÁKOS 1981: *Falu, város, civilizáció. (Tanulmányok a jobbkormányozásról és a kapitalizmus történetéből Erdélyben 1848–1914).* Bukarest, Kriterion.
- FRISNYÁK SÁNDOR (szerk.) 1996a: *A Kárpát-medence történeti földrajza.* Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszék.
- FRISNYÁK SÁNDOR 1996b: Magyarország kultúrgeográfiai korszakai (895–1920). – *Tér és Társadalom.* 1. sz. 43–58. o.
- GÁL ZOLTÁN 1997: A magyarországi városhálózat összehasonlító vizsgálata a banki betétforgalom alapján 1910-ben. In: SASFI CSABA–NÉMETH ZSÓFIA (szerk.): *Kőfallal, sárpalánkkal. Városhálózat-tanulmányok.* Debrecen, Csokonai Kiadó. 50–69. o.
- GÁL ZOLTÁN 1998a: A Felvidék városainak pénzügyi funkciói a századfordulón. In: FRISNYÁK, S. (szerk.): *A Felvidék történeti földrajza.* Nyíregyháza, MTA Szabolcs–Szatmár–Bereg Megyei Tudományos Testülete, Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke. 455–474. o.
- GÁL ZOLTÁN 1998b: *A magyarországi városhálózat pénzügyi funkciói a századfordulón.* Pécs, Regionális Kutatások Központja. (Kandidátusi értekezés).
- GÁL ZOLTÁN 2000: A pénzügyi szerepe az alföldi városok modernizációjában In: FRISNYÁK SÁNDOR (szerk.): *Az Alföld történeti földrajza.* Nyíregyháza, MTA Szabolcs–Szatmár–Bereg Megyei Tudományos Testület, Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke. 321–343. o.

- GÁL ZOLTÁN 2009: *The Golden Age of Local Banking – The Hungarian Banking Network in the Early 20th Century*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- GÁL ZOLTÁN 2010: A helyi bankok aranykora: bankközpontok a Bánságban a 20. század elején. – *Közép-európai Közlemények*. 2. (9) 117–133. o.
- GÁL ZOLTÁN–RÁCZ SZILÁRD 2014: Városok fejlődése és pénzügyi funkciói a mai Vajdaság területén a dualizmus időszakában. In: TAKÁCS ZOLTÁN–RICZ ANDRÁS (szerk.): *Regionális kaleidoszkóp*. Szabadka, Regionális Tudományi Társaság. 91–102. o.
- GIDÓFALVY ISTVÁN 1909: *A községi takarékpénztárak, mint városaink fejlődésének tényezői*. Budapest.
- GULYÁS LÁSZLÓ 2013: Elképzelések a dualista Magyarország térszerkezetéről, különös tekintettel a regionalizmusra. – *Földrajzi Közlemények*. 4. sz. 344–363. o.
- GYÁNI GÁBOR (szerk.) 1995: *A modern város dilemmái*. Debrecen, Csokonai Kiadó.
- HANKÓ VILMOS 1896: *Székelyföld*. Budapest, Lampel.
- KELEMEN LAJOS–K. FODOR JÁNOS 1902: *Kolozsvári kalauz*. Kolozsvár, Erdélyi Kárpát Egyesület.
- KOVÁCS SÁNDOR ZSOLT 2014: The spatial Structure of Financial Services in the South Pannonian Region. In: BODOR ÁKOS–GRÜNHUT ZOLTÁN (szerk.): *Cohesion and Development Policy in Europe*. Pécs, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences. 109–118. o.
- KÖVÉR GYÖRGY 1993: Az Osztrák–Magyar Bank fiókhálózata és a dotáció. In: BÁCSKAI TAMÁS (szerk.): *A Magyar Nemzeti Bank története I. Az Osztrák Nemzeti Banktól a Magyar Nemzeti Bankig 1816–1924*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 268–273. o.
- LENDVAI JENŐ 1908: *Temesvár város közigazdasági leírása*. Budapest, Pesti Könyvnyomda Rt.
- Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben. *Magyarország, I–XII. kötet*. Budapest, Magyar Kir. Államnyomda, 1885–1902.
- OTTENBERG TIVADAR 1901: *Az első Aradi Takarékpénztár hatvan éve*. Arad.
- SÜLI-ZAKAR ISTVÁN–CSÜLLÖG GÁBOR 2003: A terület- és településfejlesztés Magyarországon ezeréves történelmében. In: SÜLI-ZAKAR ISTVÁN (szerk.) 2003: *A terület- és településfejlesztés alapjai*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó. 15–46. o.
- SÜLI-ZAKAR ISTVÁN–CSÜLLÖG GÁBOR 2010: A regionalizmus, a terület- és településfejlesztés történelmi előzményei Magyarországon. In: SÜLI-ZAKAR ISTVÁN (szerk.): *A terület- és településfejlesztés alapjai II*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó. 37–72. o.

- SZÁSZ ZOLTÁN (szerk.) 1986: *Erdély története. III. kötet. 1830-tól napjainkig.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SZÁSZ ZOLTÁN 1992: „A magyar Manchester”. A modern Temesvár kiépítése. – *História*. 1. sz. 15–19. o.
- TELEKI, PÁL 1923: *The Evolution of Hungary and its Place in European History.* New York, Macmillan.
- THIRRING GUSZTÁV 1912: *A magyar városok statisztikai évkönyve I. évfolyam, (A magyar városok országos kongresszusának iratai II.).* Budapest, Budapest Székesfőváros Házinyomdája.
- TOMKA BÉLA 1999: A magyar bankrendszer fejlődésének sajátosságai nemzetközi összehasonlításban, 1880–1931. – *Századok*. 3. sz. 655–683. o.
- TORMAY BÉLA (szerk.) 1913: *A Magyar Szent Korona országainak hitelintézetei az 1894–1909. években.* Budapest, Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. (Magyar Statisztikai Közlemények, Ú. S. 35. köt.)
- TÓTH JÓZSEF 1997: Régiók a Kárpát-medencében. In: PAP NORBERT–TÓTH JÓZSEF (szerk.): *Európa politikai földrajza.* Pécs, University Press Pécs.
- VÖRÖS KÁROLY 1973: A magyarországi városfejlődés dualizmus korában. In: KANYAR JÓZSEF (szerk.): *Somogy megye múltjából.* Kaposvár, Somogy Megyei Levéltár. 189–203. o.